

במעבה ההר

כתב עת חצי־שנתי
לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר
ולחקר חללים תת־קרקעיים

גיליון 11 / מספר 1 / אביב 2021 (אייר תשפ"א)

עורכים

אהרן טבגר | זהר עמר

עורך משנה

עמיחי שוורץ

חברי המערכת

פרופ' יואל אליצור

פרופ' אסתר אשל

ד"ר אייל ברוך

פרופ' עמוס פרומקין

פרופ' יצחק שי

האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

אוניברסיטת בר-אילן

המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

אוניברסיטת אריאל בשומרון

במעבה ההר

כתב עת אקדמי שפויט, המתפרסם באופן קבוע פעמיים בשנה

החוג ללימודי א"י וארכיאולוגיה

אוניברסיטת אריאל בשומרון

אתר כתב העת: <https://www.ariel.ac.il/wp/ihd>

דוא"ל: ihd@ariel.ac.il

כל הזכויות שמורות, תשפ"א - 2021

להוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון ולמדרשת הרי גופנא

קריית המדע 3, אוניברסיטת אריאל בשומרון

חנות ההוצאה לאור: <https://store.ariel.ac.il>

דוא"ל: publishing@ariel.ac.il

מסת"ב 978-965-91808-0-6

ISSN 2521-9456 (print), 2706-7572 (online)

תמונת השער: מבנה בחורבת פצאל, בקעת הירדן (צילום: ב' יאנג)

תוכן העניינים

	אהרן טבגר וזהר עמר
	בפתח הגיליון
1	אברהם פאוסט
	לזכרו של פרופ' שלמה בונימוביץ, 1952-2020

	חלק עברי
5	יוסף גרפינקל
	התפתחות מחקר ממלכת יהודה בעשור האחרון: 2010-2020
53	רעות לויתן-בן אריה
	שכבת חורבן מהתקופה ההלניסטית בתל שילה
73	דביר רביב ואהרן טבגר
	"מבצר ארטבה" (נ.ג. 364): חשיפתו של מבצר חשמונאי-הרודיאני בגבולה הצפוני של יהודה
97	ינון שבטיאל וזאב ספראי
	מערכת המסתור בתל משמר העמק (אבו-שושה), גבע פרשים: שיטת הגנה יהודית בעיר פוליס נוכרית
121	זהר עמר ואלרון זבטני
	שרף ושמן מלִבְנָה רפואי

141	תקציר בעברית של מאמר החלק הלועזי
-----	---

	חלק לועזי
5*	דוד אדן-ביוביץ, חיים בן דוד ומיכאל אזבנד
	אתרי ייצור כלי חרס בגולן התחתון מהתקופה הרומית: זיהוי האתרים וחקירתם באמצעות עדויות מסקרים ומבורות סקרי-חפירה

37*	תקצירים באנגלית של מאמרי החלק העברי
-----	--

"מבצר ארטבה" (נ.ג. 364):

חשיפתו של מבצר חשמונאי-הרודיאני בגבולה הצפוני של יהודה

דביר רביב ואהרן טבגר

תקציר

"מבצר ארטבה" הוא כינויו של אתר לא מוכר הממוקם בראש גבעה נישאת לצד חורבת ארטבה, על גדתו של נחל נטוף, כקילומטר דרום-מזרחית לכפר דיר אבו משעל. שרידיו המונומנטליים של המבצר נחשפו לאחרונה באקראי תוך כדי עבודות פיתוח חקלאי ובנייה שעשו תושבי הכפר. השרידים כוללים ביצורים, מאגרי מים גדולים, מקוואות טהרה ובורות אחסון, יחד עם מיני חציבות, מערות קבורה וכלי חרס המתוארכים לתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה. שרידים אלו, במיוחד הביצורים ומערכת המים המרשימה, דומים למאפיינים העיקריים של מבצרי המדבר החשמונאיים ושל הארץ הנושבת המתוארכים לימי הבית השני. עדות ארכיאולוגית זו, בד בבד עם ניתוח גיאוגרפי-היסטורי, מאפשרים להציע תאריך של השימוש במבצר מימי שמעון החשמונאי ועד לשלהי התקופה ההרודיאנית. חשיפתו של מבצר זה תורמת נדבך נוסף להבנתנו את תולדות צפון יהודה בימי הבית השני.

מילות מפתח: מבצרי החשמונאים, שמעון החשמונאי, ארץ יהודה, הורדוס, בנייה הרודיאנית

ד"ר דביר רביב - המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן;

dvirraviv@gmail.com

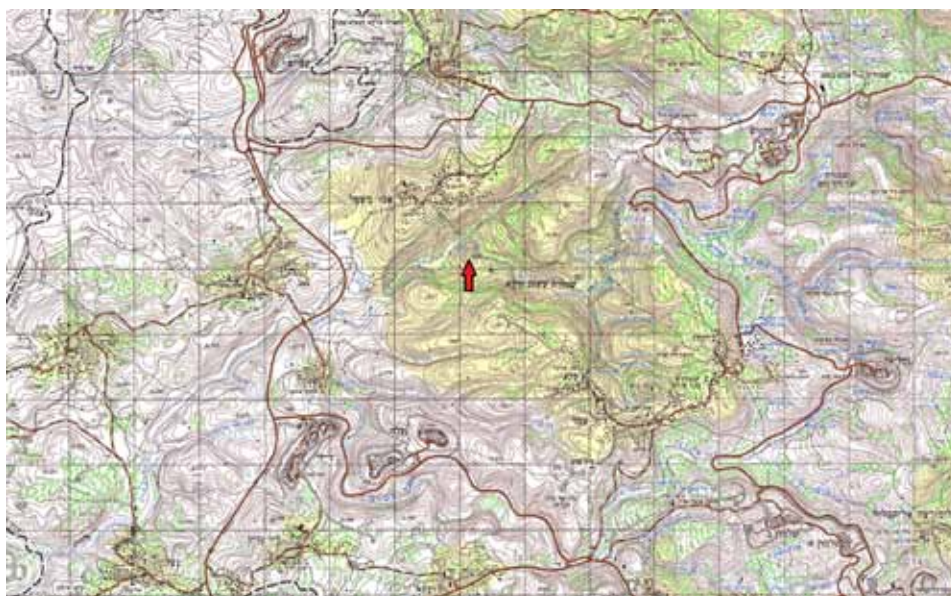
ד"ר אהרן טבגר - המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב;

החוג ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת אריאל בשומרון;

tavgeraa@gmail.com

מבוא

נקודת גובה 364 ממוקמת בראש גבעה דמוית חרוט, במרחק של כ-10 ק"מ מצפון-מזרח למודיעין וכ-1 ק"מ מדרום-מזרח לכפר דיר אבו משעל (נ"צ 20715/65515 בר"י חדשה; איור 1). הגבעה נסתרת מסביבתה הרחוקה, ורק המתקרב אליה יכול להבחין בה; אולי בשל כך "נעלם" האתר המצוי בנקודה זו מעיניהם של חוקרים שונים שפקדו את האזור. הגבעה (גובהה 364 מ' מעל פני הים) חולשת על ערוצו של נחל נטוף (ואדי ארטבה), שהתחתר למרגלותיה ויצר מדרונות תלולים המקיפים אותה (איור 2). פסגת האתר שטוחה יחסית וצורתה כעין עלה. חלקה הדרומי רחב יחסית, והוא הולך וצר כלפי צפון. שטח הפסגה כ-22 דונם, והיא מכוסה ברובה בקרקע המעובדת כיום. בתוך הנחל, כ-200 מ' מערבית לגבעה, נובע עין ארטבה.

איור 1: מפת איתור

בחלקה התחתון של הגבעה ובאוכף שמדרום לה שוכנים שרידיו של אתר קדום הנקרא חורבת ארטבה. מעניין לציין שבמפת הסקר הבריטי (PEF) מן המאה ה-19 ממוקמת החורבה דווקא בראש הגבעה, במקום שבו נמצאו השרידים שיתוארו להלן (גיליון 14), אך לא פורט מה נתגלה בחורבה מלבד שרידי מבנים חרבים (קונדר וקיצ'נר 1882, 328). החל מהמפות המנדטוריות (מפת עבוד) ועד למפות טופוגרפיות בנות ימינו מסומנת החורבה כממוקמת בחלקו המזרחי של

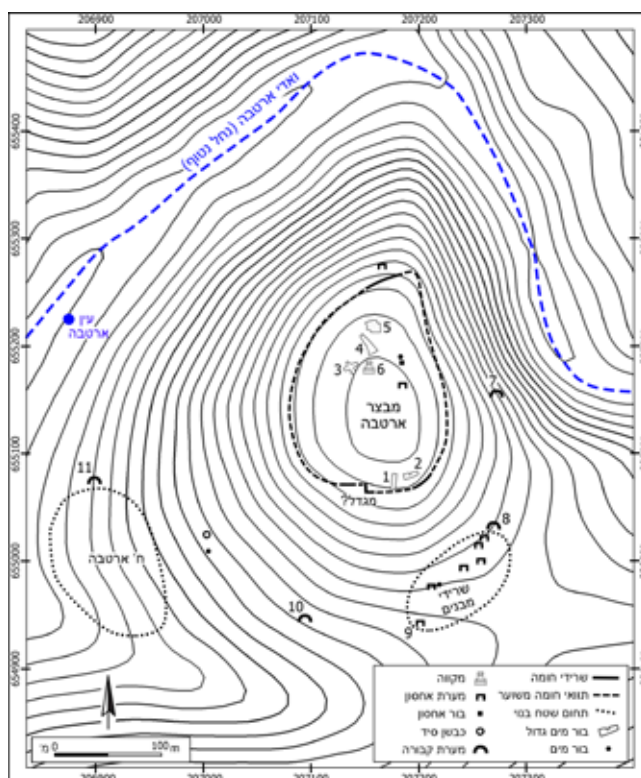
האוכף שמדרום לגבעה, וזו גם נקודת הציון המופיעה בסקר ארץ אפרים (פינקלשטיין ואחרים 1997, 207). בסקר זה תוארה החורבה כאתר קטן (בגודל 2 דונמים) שבו משולבים שרידי בנייה ופריטים ארכיטקטוניים בטרסות מודרניות, וכן צוינו פריט מבית בד, מערות קבורה ובורות. הסוקרים ליקטו במקום חרסים רבים בעיקר מן התקופות ההלניסטית והרומית. בסקר נוסף שערך בחורבה צביקה צוק, הוא מסר גם על חרסים מן התקופה הרומית (צוק 1982, 9-10).

איור 2: מבט על גבעת המבצר מן האוויר (צילום: א' רביב)

במהלך סיור שערכנו באתר ביוני 2015, התברר שתושבי הכפר דיר אבו משעל הסמוך החלו בעבודות פיתוח וחציבה במקום בעזרת כלים מכניים כבדים, בין השאר לצורך פריצת דרך גישה לראש הגבעה והקמת מבנה. במהלך העבודות נחשפו שרידי מגדל רבוע הבנוי בסגנון הלניסטי, שפינתו נפגעה בעת העבודה. כתוצאה מכך ערכנו כמה ביקורים באתר ובסביבתו. בביקורים אלו גילינו כי לצד המגדל נחשפו שרידים רבים נוספים בראש הגבעה ובמדרונותיה, שלא היו מוכרים מהסקרים הקודמים, ביניהם פריטים אדריכליים, בורות מים גדולים, בורות אחסון, מערות קבורה וכן מיני חציבות (יסודות מבנים ומחצבות אבן). כמו כן, ראינו כי עבודות הפיתוח לוו בחפירות שוד שיטתיות בכל רחבי האתר, אלו הציפו אל פני השטח שבדי כלי חרס רבים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. עוד התברר, כי ככל הנראה, ציון מיקום חורבת ארטבה במפות השונות ובסקר

הקודם - ממזרח לאוכף שמדרום לראש הגבעה - הוא שגוי, ואתר זה מצוי דווקא ממערב לגבעה, סמוך לעין ארטבה.¹ במסגרת הביקורים ערכנו תיעוד חלקי שכלל מיפוי וצילום של הביצורים, של מתקני המים ושל החללים התת-קרקעיים שנתגלו בראש גבעת האתר ובמדרונותיה, וכן יצירת תוכנית כוללת של השרידים השונים (איור 3). העיקריים שבהם יוצגו להלן.²

איור 3: תוכנית שרידי "מבצר ארטבה" וסביבתו

- 1 בנקודה שבה מופיע סימון החורבה במפות ובסקר לא נצפו כל שרידים, אף לא שברי חרסים. נראה כי אנשי מחלקת המדידות המנדטורית טעו בסימון החורבה, ואילו כל הבאים אחריהם העתיקו את המיקום מהמפה הבריטית מבלי לבדוק את מיקומו המדויק של האתר בשטח.
- 2 מאמר זה הינו גרסה מעודכנת ומורחבת של מאמר קודם שפורסם לאחרונה (רביב 2018ב). תיעוד האתר נעשה בהשתתפותם של שחר אקרמן, חזקי בצלאל, ידידיה גרובר, יעקב דולב, גיא דרך, ד"ר חזי הורן, ליאה טרמר, ישי כהן, יהושע כרמל, מושי רבינוביץ' ומאיר רוטר. הצילומים נעשו בידי יחזקאל בלומשטיין, יורם הופמן (BibleWalks), שחר כהן, אלעד רביב וזאב רוטקוף. סיוע הוגש מפרופ' יואל אליצור, אברהם ש' טנדלר וד"ר אורית פלג-ברקת. פרסום המאמר נתמך על ידי הקתדרות על שם רוטנשטרייך וקושיצקי של המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בראילן.

תיאור השרידים

הביצורים

הביצורים הבנויים מתווספים לביצור הטבעי של האתר שנוצר בשל מדרונותיה התלולים של הגבעה. שרידי חומה היקפית נחשפו בצידה הצפוני, המזרחי והדרומי של גבעת האתר. השרידים המרשימים ביותר נמצאו באחרונה בפינתה הדרום-מערבית של הגבעה במהלך הכשרת שביל הגישה לראשה. שרידים אלו כוללים שני קטעי חומה ניצבים זה לזה, המהווים פינה של החומה ההיקפית או של מגדל רבוע (איור 4). חומות אלו השתמרו לגובה של 5 נדבכים (2.5 מ'), והן בנויות אבני גזית גדולות (1x0.5 מ') בעלות סיתות שוליים וזיז גס שהונחו בשיטת ראשים ופתינים, למעט הנדבך התחתון שבו הונחו האבנים בשיטת ראשים. שיטת בנייה זו טיפוסית לתקופה ההלניסטית בארץ ישראל, והיא מוכרת מביצורי החומה הראשונה מימי החשמונאים בירושלים ומאתרים אחרים, כדוגמת המגדלים העגולים בשומרון, ביצורי אלכסנדריון (סרטבה) וארומה שבשומרון.³ סגנון בנייה דומה נמצא גם בקטעים נוספים

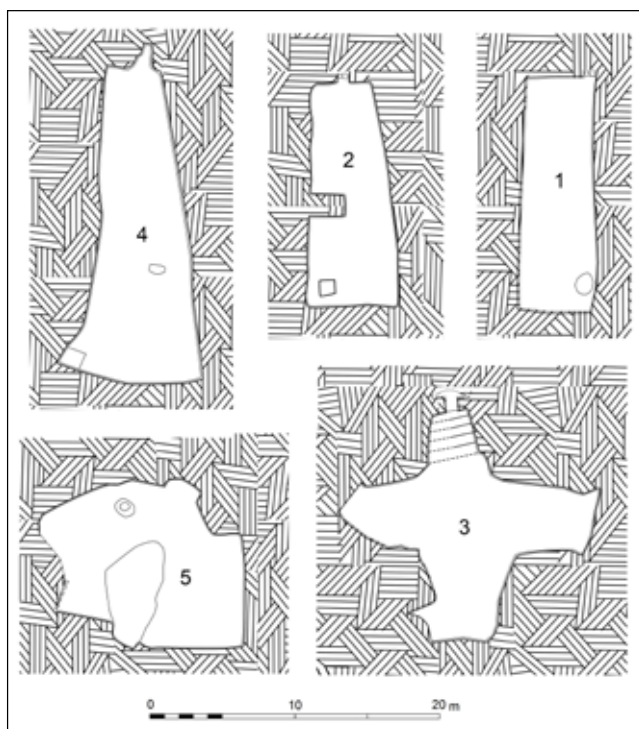
איור 4: הקיר המזרחי של המגדל הבנוי אבני גזית בעלות סיתות שוליים

3 יש לציין שבמרבית המקרים שבהם מדובר בארכיטקטורה חשמונאית, מתוארך סגנון בנייה זה לימי שלטונם של יוחנן הורקנוס הראשון ואלכסנדר ינאי (למשל צפריר 1980, 39-40; גבע 1985). יחד עם זאת, תוצאות חפירות שפורסמו במהלך השנים האחרונות מאתרים הלניסטיים, מאפשרות לעיתים לתאריך שיטת בנייה זו לימי החשמונאים הראשונים (דהרי ועד 2008, 2038; זלינגר 2008, 126-131). לכך ניתן להוסיף שני אזכורים בספר מקבים א העשויים ללמד על שימוש באבני גזית בימי שלטונם של יהונתן ושמעון (מקבים א י, 11; יג, 27; וראו גם קדמוניות היהודים יג, 211).

של החומה ההיקפית ומאפשר לתארך את שרידי הביצורים במקום לתקופה החשמונאית. מיקומם של קטעי החומות הניצבים בנקודה החולשת על המדרון הדרומי של הגבעה, שבו הותקנה כפי הנראה דרך הגישה לאתר, מאפשר להציע שלפנינו שרידי מגדל שחלש על שער הכניסה למבצר.

בורות המים

חמשת בורות המים החצובים בסלע הם השריד המרשים ביותר שתיעדנו באתר. שניים מהבורות ממוקמים בדרומה של הגבעה, ושלושה בחלקה הצפוני, כולם בתוך התחום המבוצר. סלע הקירטון הרך מתצורת כפר שאול הנחשף במקום (מפת לוד), אפשר לחצוב את הבורות בקלות יחסית, אך חייב גם זהירות מהתפוררות וקריסה. החשש מפני קריסת התקרה הביא לחציבת בורות מוארכים וצרים ואף לבניית קיר תמך באחד מהם. צורת הבורות רבועה בדרך כלל: בור 1 מלבני, בורות 2 ו-4 טרפזיים, בור 3 בצורת צלב, ובור 5 רבוע (איורים 5-6 וטבלה 1). מידות הבורות בממוצע: 16 מ' אורך, 7 מ' רוחב, 6 מ' גובה וכ-600 מ"ק נפח.

איור 5: תוכניות בורות המים באתר

איור 6: בור 2 - מבט למזרח (צילום: ש' כהן)

טבלה 1: נתוני מאגרי המים באתר

מס'	אורך (מטר)	רוחב (מטר)	גובה (מטר)	תכולה (מ"ק)	טיח
1	16	5.5	7	600	שכבה עבה של טיח לבן ומעליה שכבת טיח אפור
2	15	5	5	400	שכבה עבה של טיח לבן ומעליה שכבת טיח אפור
3	17	16	5	650	שכבה עבה של טיח לבן ובחלקן העליון של דופנות המאגר ניכרת גם שכבת טיח אפור
4	22	10-4	11-5	1200	שכבה עבה של טיח לבן ובחלקן העליון של דופנות המאגר ניכרת שכבת טיח אפור
5	14	11	4	600	שכבה עבה של טיח לבן ומעליה שכבת טיח אפור

יש לציין כי בידינו נתונים חלקיים בלבד, שכן כיום הבורות מלאים בסחף רב המכסה את קרקעיתם. בכל הבורות קיים לפחות פתח אחד בתקרה, ובארבעה מהם קיים גם פתח נוסף באחת הדפנות. הפתחים בתקרת הבורות קטנים יחסית ושימשו לשאיבה ולקליטת מים. לעומתם הפתחים הצדדיים רחבים בדרך כלל, ונראה כי שימשו לכניסת החוצצים. בסיום מלאכת החציבה נסתמו הפתחים הצדדיים בקירות אבן שטויחו כחלק מהדפנות. דופנות הבורות וקרקעיתם מכוסות בשתי שכבות טיח: שכבה עבה של טיח לבן האופייני לתקופה ההלניסטית, ומעליה שכבת טיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה (פורת 2002, 35-36). על גבי

הטיח נותרו קווים אופקיים, חלקם גבוהים מאוד, המלמדים על מפלסי אגירת המים ועל הכמות הגדולה שנאגרה בבורות בפועל. שטח הכיפה ומיקומו של האתר באזור גשום יחסית אפשרו לאסוף בקלות את מי הנגר ולמלא את הבורות. מיקומם של בורות המים במרכז גבעת המבצר ולא בשוליה אפשר גישה נוחה ובטוחה אליהם בעת מצור.

בורות המים באתר דומים בצורתם ובגודלם למאגרי המים המבוססים לרוב על איסוף מי נגר עילי, שנמצאו במבצרים ובמצודות בתחום המדינה החשמונאית, לרבות מבצרי מדבר יהודה, כגון: אלכסנדריון, קיפרוס והורקניה, המתוארכים בבירור לתקופה החשמונאית (לפירוט המערכות לאתריהם ראו גארברכט ופלג 1994; עמית ואחרים 2002; לתיארוך מערכות מים מלכותיות לתקופות אלו ראו קלוזר 2001-2002).

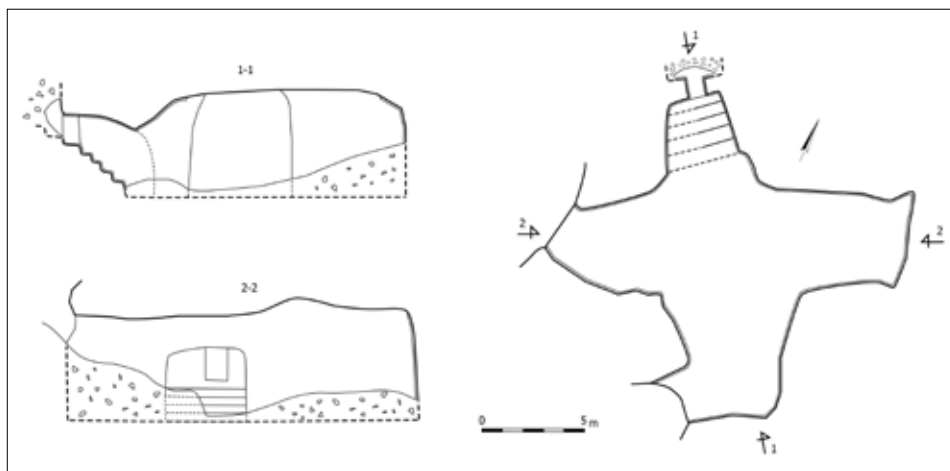
נפחם הכולל של הבורות באתר נאמד ביותר מ-3400 מ"ק, כמות מים נכבדת בהשוואה למבצרים האחרים, שנאספה באמצעות תעלות ואמות ונועדה לאפשר עמידה במצור ממושך ואספקת מים לשוכני האתר ואולי אף לתושבי האזור בעיתות מצוקה.

הטיפולוגיה המשותפת למפעלי המים במצודות המלכותיות, צורתם האחידה של חלק מהבורות (ראו לעיל, איור 3: 1, 2, 4) וכן הטיח הלכן מאפשרים לתארך את חציבת הבורות באתר לתקופה החשמונאית ואת המשך השימוש בהם לימי הורדוס. עם זאת, בשל צורתו יוצאת הדופן של בור 3 ופגיעתו במקווה טהרה קדום (ראו להלן), ייתכן שהוא נחצב רק בימי הורדוס.

מקוואות טהרה

בחלקו הצפוני של האתר תועדו שני מקוואות טהרה. מקווה אחד מן השניים יצא מכלל שימוש עם התקנת בור 3 (איור 7). מקווה זה כולל מבוא מדורג ופתח בגובה של כ-1.5 מ' וברוחב של 1 מ'. הפתח מוביל לחדר טבילה רבוע שמידותיו 3.5x3.5 מ', וחמש מדרגות חצובות יורדות אל קרקעיתו. הדפנות והמדרגות של המקווה מצופות בשכבה עבה של טיח לבן ומעליה שכבת טיח אפור כמו הטיח שנצפה בבורות המים. שילוב חלל המקווה בבור המים נעשה עם סתימת פתח הכניסה המקורי שלו. שכבת הטיח הקדומה במקווה וביטול המקווה בשלב התקנת בור המים, ככל הנראה בתקופה ההרודיאנית, מאפשרים להציע שמקווה זה הותקן עוד במהלך התקופה החשמונאית.

מקווה הטהרה השני נחצב כ-10 מ' מדרום לבור 4 (איור 8). המקווה כולל מבוא חצוב, פתח קשות בגובה של 1.5 מ' המוביל לחדר טבילה רבוע שמידותיו 3.2x3.3 מ', ועל דופנותיו ניכרים שרידי טיח אפור בהיר. על כן נראה שגם הוא נחצב במהלך התקופה ההרודיאנית. קרקעית המקווה מכוסה בסחף, אך אפשר להבחין בה לפחות במדרגה אחת.

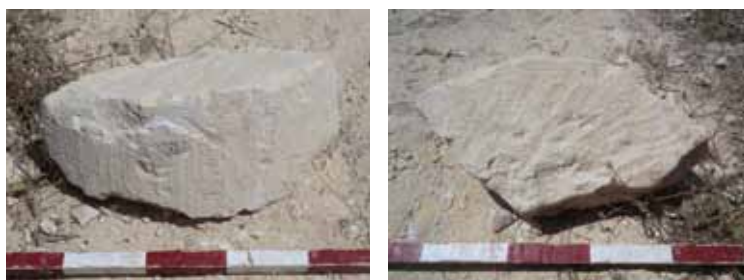
איור 7: בור 3 - תוכנית וחתך

איור 8: מקווה 6 - מבט לדרום

פריטים אדריכליים

ברחבי האתר ובמדרונות הסוככים אותו, נצפו פריטים אדריכליים שונים, ביניהם אבני גזית, בסיס עמוד וחוליות עמודים. אחת החוליות נמצאה מכוסה בטיח לבן (איור 9). ראויה לציון אבן כרכוב (מידותיה $0.6 \times 0.4 \times 0.4$ מ') שנמצאה בקרקעיתו של בור 3 (איור 10). פריטים דומים התגלו בארמון הראשון של הורדוס ביריחו, במצדה ובמכוור (לריכוז הביבליוגרפיה ראו פלג-ברקת 2007, 147). לאור מקבילות אלו נראה כי האבן השתייכה לחזית מבנה מפואר שעמד במקום בימי הורדוס.

איור 9: שבר חוליית עמוד מכוסה בטיח לבן

איור 10: אבן כרכוב שעטרה חזית של מבנה מפואר מימי הורדוס

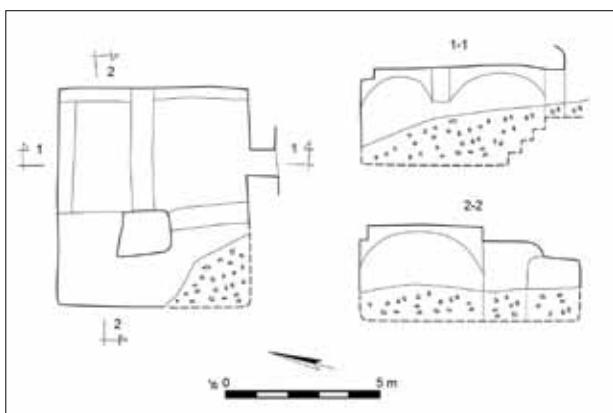
ממצא כלי החרס

עבודות הפיתוח הציפו אל פני השטח עשרות שברי חרסים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, מרביתם שברי קנקנים המתוארכים לאמצע המאה השנייה לפסה"נ. הטיפוס הנפוץ ביותר שנצפה הוא קנקן בעל צוואר קצר מאוד, שפה מעובה, אליפטית, ונוטה בחדות החוצה.

מקבילות מדויקות לטיפול קנקן זה נמצאו בין השאר באלעד (מזור) (זילברברוד ועמית 2002, אי' 101: 13-14, 16) וברובע היהודי בירושלים (גבע 2003, לוח 5.10: 2), שם תוארכו הקנקנים לאמצע המאה השנייה לפסה"נ. עוד ראויים לציון בסיס של בקבוק דמוי כישור המתוארך לתקופה ההלניסטית המאוחרת, וכן שברי קנקנים וסירי בישול המתוארכים לראשית התקופה הרומית (המחצית השנייה של המאה הראשונה לפסה"נ). החרסים מן התקופה ההלניסטית נצפו בכל רחבי האתר בעיקר בשלושה מוקדים: בשפכי העפר שבאזור המגדל הרבוע שבדרום הגבעה, בקרקעית בורות המים ובמערה חצובה (מערת אחסון?) שבראש המדרון הצפוני של הגבעה. החרסים מן התקופה ההרודיאנית נצפו בעיקר בקרקעית בורות המים. ראוי לציון שבמהלך התייעור שערכנו, לא נצפו כלל כלי חרס מיובאים.

שרידים נוספים במדרונות הגבעה

במדרון הצפוני של גבעת האתר, מחוץ לקו הביצור המשוער, אותרה מערה גדולה ששימשה כפי הנראה לאחסון, ובה שברי חרסים רבים מן התקופה ההלניסטית (המאה השנייה לפסה"נ). בתחתית המדרונות הדרומי והמזרחי של הגבעה, גם מחוץ לשטח המבוצר, פזורים שרידי מבנים הבנויים לרוב אבני שדה ואבנים מהוקצעות. מלבדם אותרו בורות מים, כבשן סיד, מחצבות ומערות, שבחלקן שולבו בורות אחסון חצובים בעלי חתך פעמוני. ראויה לציון מערה גדולה (ראו לעיל, איור 3: 9) החצובה בקפידה וצורתה רבועה (מידותיה 7x6 מ'). המערה מקורה בארבע קשתות חצובות: שתי קשתות שרוחבן כ-0.4 מ', יוצאות מעמוד תמך החצוב במרכז החלל: אחת אל הדופן הדרומית והשנייה אל הדופן המזרחית; מנקודת המפגש של הקשת עם הדופן המזרחית יוצאות שתי קשתות נוספות שרוחבן כ-0.2 מ', והן נמשכות לאורך הדופן לעבר פינות המערה (איורים 11-12).

איור 11: מערה 9 - תוכנית וחתכים

איור 12: מערה 9 - מבט לצפון (צילום: י' בלומשטיין)

נוסף על כך, לאורך הדופן הצפונית בצמידות לתקרה חצובה ישנה מדרגה בולטת כמעין כרכוב בעל חתך רבוע. מחד גיסא, פתחה הצר יחסית של המערה (רוחבו 0.8 מ') ומיקומה סמוך לאוכף הרחב בעל קרקע פוטנציאלית לשימוש חקלאי עשויים להעיד על שימושה כמקום אחסון; ומאידך גיסא, על סמך החציבה המוקפדת והאלמנטים המפוארים בחציבה זו, ייתכן שלא היה זה מחסן בשימוש פרטי רגיל אלא מחסן מלכותי. בקרקעית המערה נצפו שברי חרסים רבים, מרביתם קנקנים, הנפוצים במכלולים המתוארכים לתקופה שבין המדידות וימי מרד ברכוכבא. את שרידי חורבת ארטבה שתוארו בסקר הקודם, גילינו כאמור למרגלות גבעת האתר, מדרום-מערב (ולא ממזרח). כאמור לעיל, החרסים שנלקטו בסקרים הקודמים תוארכו בצורה כללית לתקופות ההלניסטית והרומית. בבדיקה מחודשת של החרסים שנאספו במסגרת סקר ארץ אפרים במקום, עלה כי נאספו בין השאר שברי שלושה קנקנים המתוארכים לאמצע המאה השנייה לפסה"נ וכן 15 קנקנים המתוארכים לתקופה שבין מדידות היהודים ברומאים.⁴

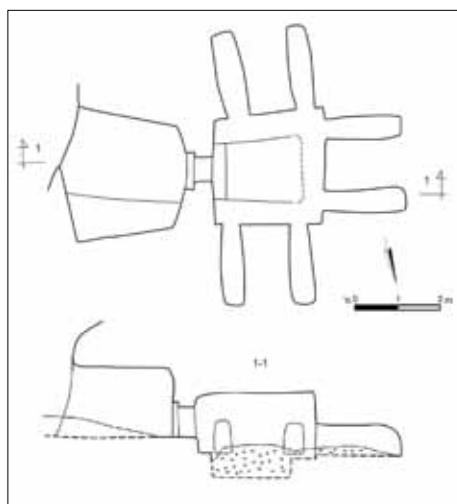
מלבד אלו אותרו במדרונות גבעת האתר שלושה קברי כוכים וקבר מקמרים. בשניים מקברי הכוכים התגלו שברי גלוסקמאות. אחד מהם אותר במדרון הדרומי של גבעת המבצר (ראו לעיל, איור 3: 11). והוא כולל מבוא המוביל לחדר קבורה רבוע שבדפנותיו חצובים שישה כוכים (איור 13). בתוך חדר הקבורה נצפה שבר גלוסקמה מעוטר ברוזטה ועליו שרידי צבע אדום (איור 14). הקבר השני אותר במדרון המערבי של גבעת המבצר (ראו לעיל, איור 3: 11). הוא

4 ברצוננו להודות לפרופ' ישראל פינקלשטיין על שאפשר לנו לפתוח את שקיות החרסים מהסקר ולבדוק אותם מחדש.

כולל חדר קבורה מלבני שבדפנותיו חצובים שני כוכים, וגם בו נצפו שברי גלוסקמאות.⁵ קבר כוכים נוסף אותר במדרון המזרחי והתלול של גבעת המבצר (ראו לעיל, איור 3: 7), והוא כולל חדר קבורה שבדפנותיו חצובים לפחות שלושה כוכים. סביר להניח ששלושת קברים אלו שימשו את תושבי היישוב מימי הבית השני ששכן במדרונות המערבי והדרומי של גבעת המבצר.

איור 14: שבר רוזטה מעוטר שנתגלה בקבר 8

איור 13: קבר 8 - תוכנית וחתך

דיון

הרקע ההיסטורי של האתר

נתוניו הגיאוגרפיים והארכיאולוגיים של האתר "מבצר ארטבה" מלמדים על היותו אחד ממבצריה של יהודה בימי הבית השני. מיקומו בראש גבעה נישאה, שרידי הביצורים ומערכת אספקת המים המרשימה הם המאפיינים העיקריים של מבצרי מדבר יהודה ושל המבצרים שהוקמו בחלקיה המיושבים של הממלכה החשמונאית-הרודיאנית. אף על פי שלא התבצעה חפירה ארכיאולוגית באתר, עשרות שברי כלי החרס שנמצאו במקום, מאפשרים לתארך את הקמת המבצר לאמצע המאה השנייה לפסה"נ ואת קיומו עד שלהי המאה הראשונה לסה"נ, כלומר מימי

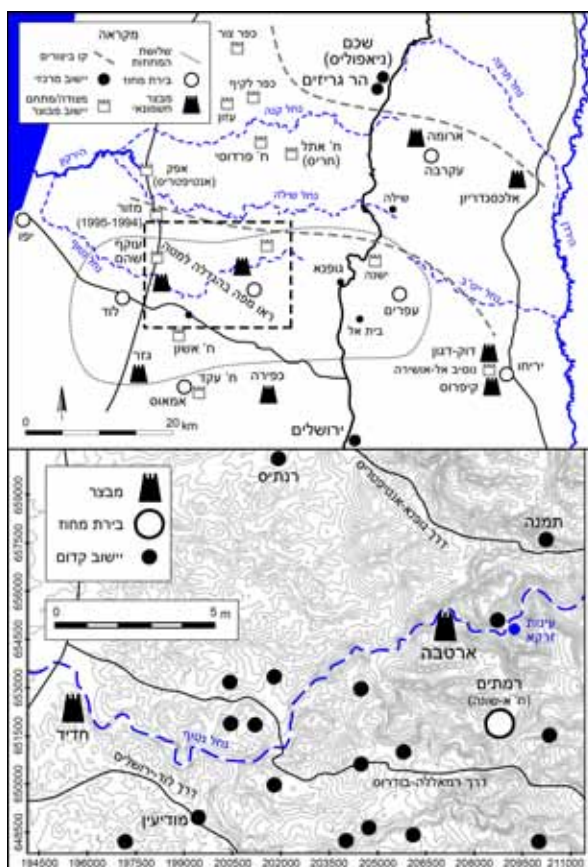
5 על אחד השברים, שבר של בסיס גלוסקמה, נמצא נקב עגול בקוטר של 1.5 ס"מ. על נושא הנקבים בארונות קבורה דנו בעבר זהר עמר ובוועז זיסו (2007), והם הציעו כי מדובר בעדות לנוכחותה של אוכלוסייה יהודית המחמירה בדיני טומאה וטהרה, וייתכן שמדובר בניזרים יהודיים.

יהונתן או שמעון ועד סוף ימי הורדוס. זאת בשעה שהיישוב ששכן לרגלי גבעת המבצר, מדרומו ומדרום-מערב לו (חורבת ארטבה), המשיך להתקיים עד לימי מרד בר-כוכבא (ובמתכונת מצומצמת אף בתקופות מאוחרות יותר לפי החרסים הבודדים מהתקופה הביזנטית שנאספו במסגרת סקר ארץ אפרים). מציאתה של קרמיקה פשוטה והיעדרם של כלים מיובאים מאפשרים להציע שלפנינו מבצר חשמונאי ולא אתר סלווקי, דוגמת אחד מביצורי בקחידס (להיעדרם של כלי חרס מיובאים מאתרי יישוב יהודיים בארץ ישראל בימי הבית השני ראו למשל אדלר 2011, 221-278; רגב 2020). על הרקע ההיסטורי להקמתו של המבצר אפשר ללמוד מנתוניו הגיאוגרפיים. גבעת המבצר חולשת על ערוצו הרחב של נחל נטוף, היורד מהר בית אל מערבה לעבר מישור החוף. האפיק הרחב אפשר מעבר נוח יחסית בין אזור מודיעין ובין מרכז הר בית אל (הרי גופנא), ויש להניח שהחשמונאים עשו בו שימוש רב בשנות המרד ולאחריו (על מקומם המרכזי של הרי גופנא ושל המדבר ממזרח להם במרד החשמונאי ראו למשל בר-כוכבא 1980; שוורץ ושפנייר 1992). מיקום האתר בשליטה על נחל נטוף דומה למיקום מצודות ומבצרים חשמונאיים אחרים לאורך מורדותיהם המערביים של הרי יהודה. שם הם חולשים על ערוצי נחלים גדולים שקישרו בין ההר לשפלה (חורבת כפירה – אשל ועמית 1991; חורבת טורה – זיסו 2004; חורבת חושם – קליין וזיסו 2014; וחורבת ג'מג'ום – מאיר וזיסו 2010).

מבחינה אדמיניסטרטיבית ממוקם מבצר ארטבה בחלקו הצפוני של מחוז רמתים, אחד משלושת המחוזות שהועברו משומרון ליהודה במסגרת הסכם שכרת יהונתן החשמונאי עם דמטריוס השני בשנת 145 לפסה"נ (מקבים א יא, 34). שלושת המחוזות משתרעים בחלקה הצפוני של פחוות יהודה בימי הבית השני המוקדמים, וחוקרים רבים ראו בסיפוחם אשרור של מצב קיים, שבו יהודים התגוררו באזור זה כבר בראשית התקופה החשמונאית (לריכוז הביבליוגרפיה ראו רביב 2019). מכל מקום, סביר להניח שההסכם משנת 145 לפסה"נ הביא להאצה ולפיתוח של ההתיישבות היהודית בדרום השומרון, ומאז עבר גבולה הצפוני של הממלכה החשמונאית בגבולם הצפוני של שלושת המחוזות. מיקומו של מבצר ארטבה סמוך לגבול זה מאפשר לראות בו מבצר גבול צפוני של יהודה בראשית דרכה של המדינה החשמונאית. בהקשר זה ראוי לציון הדמיון שבין האתר הנידון, לבין חרד שבוצר בידי שמעון החשמונאי (מקבים א יב, 38). אתר זה ממוקם במרחק של כ-12 ק"מ מערבה ובגדתו הדרומית של נחל נטוף.⁶ שני האתרים נמצאים בחלקם הצפוני של המחוזות לוד ורמתים. לאור זאת, ניתן לראות באתרים אלו חלק ממערך ביצורים שנועד לבסס את השליטה באזור שסופח ליהודה, ולהוות מעין קו ביצורים

6 על הממצא בתל חרד ראו פישר ואיזק 1996, 175. עוזי דהרי (1999, 246-248) הציע לזהות באתר "עוקף שוהם" את המבצר של חרד, אך לדעתנו הצעה זו איננה רלוונטית. השרידים בראש תל חרד טרם נבדקו בצורה יסודית, אך מתוצאות ראשוניות של החפירות החדשות שנעשות בשנים האחרונות באתר, ניתן לשער כי ראש התל אכן מבוצר בצורה מסיבית (קוך ואחרים 2020).

צפוני של המדינה החשמונאית בראשיתה (איור 15).⁷ עשרות שנים מאוחר יותר, לאחר כיבוש מרכז השומרון בשלהי המאה השנייה לפסה"נ בידי יוחנן הורקנוס הראשון, הקימו החשמונאים מערך ביצורים נוסף הכולל בין השאר את אלכסנדריון (סרטבה) ואת ארומה, וכן הציבו חיל מצב בהר גריזים. ביצורים אלו סייעו בביסוס ההתיישבות היהודית באזורים שנכבשו, ובהגנת גבולה הצפוני החדש של ארץ יהודה.

איור 15: מפת צפון יהודה בתקופה החשמונאית הקדומה - תפרוסת הביצורים ואתרי היישוב המרכזיים

7 למערך ביצורים זה ניתן להוסיף את גזר ואת דוקידגון אשר בוצרו אף הם בימי שלטונו של שמעון וממוקמים בגבולותיה של יהודה (מקבים א יג, 43-48; טז, 11-15; קדמוניות היהודים ג, 228). שני אתרים נוספים העשויים להיכלל ברשימה זו, הם חורבת בורג' א' ליסנה ותמנה. הראשון הוא כפר גדול ומבוצר הממוקם בגבולו הצפוני של מחוז עפרים, חולש על הדרך הראשית המובילה לירושלים, ומזוהה עם ישנה (זלינגר 2004, 65-67). האתר השני נזכר במדרש "ויסעו" כמקום שבוצר בידי יעקב ובניו (להלן).

לאור נתונים אלו, ניתן להציע כי את מבצר ארטבה הקים שמעון החשמונאי, מחשובי המנהיגים במרד החשמונאים (ראו למשל רייני ונוטלי 2006, 325-328, וביבליוגרפיה נוספת שם). אומנם, כבר על יהונתן מסופר שהחל בתכנון ביצורה של יהודה (מקבים א יב, 35-36) ואף ביצר בפועל את בית בצי (שם ט, 62), אולם שמעון הוא הראשון שעסק בכך באופן נרחב. עליו מסופר שכבש מבצרים סלואקים וביצר את בית צור, חרד, גזר, יפו, החקרא, ירושלים ואולי אף את דוקדגון הסמוך ליריחו (שם יג-יד, טז; קדמוניות היהודים יג, 215-217, 230; וראו גם שם, 180, 183).⁸ על ביצורים אלו נאמר: "ויכן שמעון את מבצרי יהודה ויקיפם] במגדלים גבוהים ובחומות גדולות ובשערים ובכריחים, ויתן אוכל במבצרים" (מקבים א יג, 33). השרידים שתועדו במבצר ארטבה עשויים ללמד כי הוא היה אחד ממבצרי יהודה העלומים שהקים שמעון, ואשר התקיימו במהלך התקופה החשמונאית-הרודיאנית (למשל קדמוניות היהודים יג, 417-427). המבצר השוכן בגבול הצפוני של יהודה, דומה בכך לבית צור שביצר שמעון (מקבים א יד, 33), הממוקם בגבולה הדרומי של יהודה.

נתוניו הגיאוגרפיים של מבצר ארטבה – בעיקר מיקומו סמוך לגבולה הצפוני של יהודה בימי הבית השני וסמיכותו לבירות מחוז (רמתיים ותמנה) – אפשרו לו למלא פונקציות ביטחוניות ואדמיניסטרטיביות כאחד, בדומה למבצר דוקדגון הסמוך ליריחו, ולמבצר ארומה ליד עקרה (על תפקידם של המבצרים החשמונאיים ראו למשל צפריר 1975; שצמן 1991, 36-97; משל 1995; גורירימון 1996; נצר 1999, 60-61, 68; זיסו 2004, 16-17).

בשלהי המאה הראשונה לפסה"נ ככל הנראה עבר המבצר לידי הורדוס, כמו שאר מבצרי הממלכה החשמונאית. השרידים מתקופה זו מלמדים על המשך השימוש בבורות המים וייתכן אף על הקמתו של מבנה מונומנטלי במקום. ראוי לציין שלפי שעה מבנים מפוארים מתקופה זו מוכרים רק במבצרי המדבר שבהם הוקמו אגפים מלכותיים.⁹ אם אכן הוקם מבנה מלכותי הרודיאני במבצר ארטבה, הרי שזה מתווסף לשרידי אחוזות מלכותיות מימי בית הורדוס שתועדו באזור דרום-מערב השומרון, כדוגמת עבוד, כורקוש וקרוות בני חסן (פלג-ברקת 2015, 99-104; רביב 2018א, 54). בכל מקרה, לאור הנתונים שבידינו, נראה כי המבצר ננטש

8 בין המבצרים הללו נחשפו שרידים מהתקופה החשמונאית בעיקר בגזר (רייך 1981; דיוור 1993, 506), בבית צור (סלרס ואחרים 1968, 8-17) ובדוקדגון (עמית 2002). לרשימה זו ייתכן שניתן להוסיף את האתר המבוצר בחורבת טורה שזוהה על ידי זיסו עם טור-שמעון הנזכר במקורות חז"ל (זיסו 2004, 14-16). לדעתו, את המבצר בנה שמעון שקרא לו בשמו, או בנו יוחנן הורקנוס הראשון כמונומנט לזכרו של אביו.

9 ארמון הרודיאני הממוקם מחוץ למבצר מלכותי מדברי, מוכר גם מבית הרם שבדרום בקעת הירדן (מלחמת היהודים ב, 59).

בסוף ימי הורדוס ולא נושב עוד. זאת בשונה מהיישוב שלמרגלותיו, שהמשיך להיות מיושב עד לימי מרד בר-כוכבא.

הערות בנוגע לזיהויו של האתר

המבצר הנידון מצטרף לסדרה של מבצרים מלכותיים שתועדו במהלך השנים האחרונות בחלקיה המיושבים של הממלכה החשמונאית-הרודיאנית ביהודה, בשומרון, בגליל ובעבר הירדן.¹⁰ בשונה ממבצרי המדבר שנזכרו בשמם, רוב אתרים אלו אינם מוכרים במקורות הספרותיים אלא רק מן הממצא הארכיאולוגי. לאור זאת ולנוכח אובדן השמות העבריים האופייניים לאזור זה,¹¹ לא נוכל לקבוע מה היה שמו הקדום של המבצר הנידון. יחד עם זאת, ראוי להצביע על שני שמות העשויים לשמר את שמו הקדום של האתר: האחד הוא ג'ילג'יל (Jilgil), המופיע במפת הסקר הבריטי (גיליון 14), כשמו של הרכס המתנשא מצפון-מזרח למבצר;¹² והשני הוא ארטבה (Artabba), שמה של החורבה למרגלות המבצר ממערב. השם ג'ילג'יל עשוי לשמר את השם העברי הקדום גלגל, המופיע במקורות כמקום בדרכו של בקהידס במלחמתו האחרונה עם יהודה (ראו מקבים א ט, 2), ואילו השם ארטבה עשוי להתפרש כשם קדום בכמה אופנים:

1. ראוי לציון הדמיון לשמו הנוכחי של ההר שעליו שוכן מבצר אלכסנדריון החשמונאי, "סרטבא". אומנם השם סרטבא אינו מופיע במקורות מימי הבית השני המזכירים את המבצר, אך אזכורו במשנה כאחת התחנות שבה היו משיאים משואות (ראש השנה ב, ד), מלמד על היותו שם קדום. לאור דמיון השמות ואף שלא ברורה המשמעות האטימולוגית של השם סרטבא, לא מן הנמנע כי גם השם ארטבה ניתן לגבעה שעליה שרידי המבצר עוד בתקופות קדומות. עם זאת, גם אם ארטבה הוא אכן שם קדום, עדיין לא ברור אם זהו שמו המקורי של המבצר בתקופה החשמונאית (כשם שהמבצר בראש הר סרטבא נקרא בעת הקמתו אלכסנדריון ולא סרטבא).

10 עם האתרים באזור הרי יהודה נמנים תל כפירה, חורבת טורה, חורבת חושם וחורבת ג'מג'ם שהוזכרו לעיל. ממזרח השומרון מוכר תל ארומה (רביב וזיסו 2019). הבולטים בגליל הם חורבת ראש מיה (פראוסניץ 1974) ומצודת תפן (רועי צבר, מידע בע"פ), ומעבר הירדן מוכרים מכוור (וורוס 2013; 2019) ומודינת אסליה (ג' 2020).

11 על תופעה זו כתב יואל אליצור (1985, 113-114). הוא טען כי באזור מערב הר אפרים (מערב הר בית אל) מרובים שמות המקומות שמקורם ערבי יותר מאשר בכל אזור אחר המקביל לו מבחינה היסטורית יישובית; על נושא זה ראו גם רביב ברפוס-א.

12 מעניין לציין שכיום משתמשים ערביי האזור בשם ג'ילג'יל (Jiljal) ככינוי לגבעת המבצר (עדות שמיעה מפי אינפורמנט זקן, יוני 2015).

2. קיים דמיון מסוים לשם "ארבל/רבאל/רובל" הנזכר במדרש "ויסעו" ובמקבילותיו (צוואות השבטים וספר היובלים) כאתר מבוצר מימי הבית השני באזור הרי בית אל.¹³ מקור זה מתאר מלחמות שערכו כביכול בני יעקב נגד הגויים בדרום השומרון ובהר חברון, ומקובל לראות בו השתקפות של מאבקי יהודים ואנשי שומרון בתקופה החשמונאית (רביב בדפוס-ב). "ארבל/רבאל/רובל" נזכר במדרש לצד "תמנה" כאתרים שביצרו יעקב ובניו בתום הקרבות.¹⁴ לאור קרבתו של האתר הנידון לחורבת תבנה, המזוהה עם תמנה (כ-4 ק"מ), הקרבה הלשונית בין ארטבה לארבל/רבאל/רובל וכן שרידי המבצר החשמונאי הקדום, ייתכן לזהות מקום זה עם האתר המבוצר בארטבה.¹⁵
3. השם ארטבה עשוי להתקשר לכמה מונחים קדומים: האחד – מידת הנפח המצרית ארטב/ארטבה (artab/artaba) השווה ל-22.43 ק"ג (מאירסון 1998);¹⁶ השני – השם הפרסי-ארמי ארטבן-ארטבנוס (Artabān-Artabanus) (דנדמייב 1987); על המשמעות האטימולוגית של שם זה ראו בנבניסט 1966, 107-108); השלישי – המונח הארמי-תלמודי ארטבין שפירושו עצים שנרטבו/נרקבו (ירושלמי, כלאים ב, ד) או שם של אדם/בעל מקצוע (בבלי, יומא יא, ע"א).¹⁷

אפשרות נוספת היא לזהות באתר הנידון את "געש", יישוב הנזכר במדרש זה כאתר מבוצר במיוחד (בעל שלוש/שש חומות) השוכן בקרבת "אילון" ("אילון מלך געש"). געש זוהה בסביבת אילון ותמנה, בדרך כלל ללא הצעה קונקרטית. אזכוריו של "געש" עשויים להתאים

13 במדרש "ויסעו", שנחשב למדויק מבין המקורות הללו, מופיע "ארבאל" בנוסחים אחדים (מדרש ויסעו – מהדורות יליניק; מדרש ויסעו – מהדורות אלכסנדר ודן), "רבהאל"/"דהבאל" בנוסחים על-פי כתבי יד אחרים (לקוט שמעוני; מדרש ויסעו – מהדורות לויטערבך) ו"זבאל" בנוסח שלישי (תולדות ירחמיאל, 84).

14 בנוסף, בחלק מגרסאות המדרש נזכר ארבאל כאחד מיישובי האמורים בו נלחמו בני יעקב.

15 זיהויה של ארבל הנזכרת כאן אינו ברור, והחוקרים התקשו באיתורה (לריכוז הצעות הזיהוי ראו רביב 2018, 175). אזכור אפשרי נוסף של ארבל זו מופיע בספר מקבים א:

καὶ ἐπορεύθησαν ὁδὸν τὴν εἰς Γαλγὰ καὶ παρενέβαλον ἐπὶ Μαισαλωθ
τὴν ἐν Ἀρβηλοῖς καὶ προκατελάβοντο αὐτήν

"ויסעו בדרך אשר אל הגלגל ויחנו במסלות אשר בארבל[ות] ויכבוש אותה" (מקבים א ט, 2).

בדרך כלל מקובל לזהות את הגלגל וארבל הנזכרים כאן עם הגלגל של יריחו וארבל הגלילית (ראו בפירוש שם, 232-233). אולם אם נניח שהכוונה למקומות באזור הר בית אל, כפי שהציע בצלאל ברכוכבא (1980, 365-369), יהיה ניתן לזהות את ארבל זו עם ארטבה. לכך מתווספים ציון כיבוש המקום על ידי בקחידס, שיכול ללמד על מקום מרכזי ומבוצר, וכן השם ג'ילג'יל שהשתמר במקום, כאמור לעיל.

16 ייתכן שמידת נפח זו נזכרת במקורות תלמודיים בשם ארדבא (סוקולוף 2002, 164).

17 אנו מבקשים להודות לפרופ' זאב ספראי על שהעלה בפנינו אפשרויות אלה.

לאחר המבוצר בארטבה הממוקם סמוך לכפר בית-אילן, המזוהה עם אילון (ראו למשל אבי-יונה 1962, 101; אך ראו ספראי 1987, תרז-תריז). על הימצאותו של מקום בשם געש באזור שמדרום לתמנה ניתן אולי ללמוד גם מהתיאור המקראי של קבורת יהושע בן-נון (יהושע כד, ל'; שופטים ב, ט). ייתכן אף שהשם הקדום "געש" השתמר בשמה של חורבת ר'ושניה, הממוקמת כ-1.6 ק"מ צפונית-מזרחית לארטבה ודרומית לתמנה.

סיכום

חשיפתו של המבצר החשמונאי בנ.ג. 364 (מבצר ארטבה) מתווספת לגילויים ולזיהויים של מבצרים נוספים ברחבי הארץ הנושבת, ומוסיפה להבנתנו את ארץ יהודה במהלך ימי בית שני בכלל ובתקופה החשמונאית בפרט. עובדת היותם של השרידים קבורים באדמה עד לאחרונה וחשיפתם רק בעקבות עבודות פיתוח מסיביות ושודר עתיקות שיטתי, מלמדת כי עדיין לא נאמרה המילה האחרונה בכל הנוגע למחקר השטח, וכי גם אזור שנסקר בעבר יכול להכיל שרידים משמעותיים שעדיין נסתרים מפנינו. יחד עם זאת, הפגיעה החמורה בשרידי האתר הנידון והיעדר הפיקוח והאכיפה על פיתוח ושודר באתרי עתיקות באזורים מסוימים עלולים לקבור לנצח שרידים משמעותיים בהיסטוריה של ארץ ישראל. במבצר ארטבה שפר מזלנו והצלחנו לתעד את השרידים ולהציג אותם לפני עולם המחקר, אך רבים השרידים העלולים להיהרס מבלי שייחשפו אי פעם לעין החוקרים, ועל כך ראוי לתת את הדעת.

רשימת מקורות

אבי-יונה 1962

אבי-יונה, מ', 1962. גאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל: למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, בליווי אחת-עשרה מפות (מהדורה ג' מתוקנת). ירושלים.

אדלר 2011

אדלר, י', 2011. הארכיאולוגיה של הטהרה: עדויות ארכיאולוגיות לשמירת הלכות טומאה וטהרה בארץ-ישראל מהתקופה החשמונאית עד סוף תקופת התלמוד (164 לפנה"ס - 400 לסה"נ). חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

אליצור 1985

אליצור, י', 1985. זיהויין של "ארץ צוף" ו"הרמה" עיר שמואל. בתוך: ז"ח ארליך (עורך), "לפני אפרים ובנימין ומנשה...": קובץ מחקרים ותגליות בגאוגרפיה-היסטורית. ירושלים, עמ' 101-115.

אשל ועמית 1991

אשל, ח' ועמית, ד', 1991. מערכת הספקת המים מימי בית שני בחורבת כפירה. *קדמוניות* 94-93, עמ' 59-56.

בנבניסט 1966

Benveniste, E., 1966. *Titres et noms propres en iranien ancien*. Paris.

בר-כוכבא 1980

בר-כוכבא, ב', 1980. מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי. ירושלים.

גארברכט ופלג 1994

Garbrecht, G. and Peleg, Y., 1994. The Water Supply of the Desert Fortresses in the Jordan Valley. *Biblical Archaeologist* 57, pp. 161-170.

גבע 1985

גבע, ה', 1985. 'החומה הראשונה' של ירושלים מתקופת בית שני: ניתוח ארכיטקטוני-כרונולוגי. *אדריכלות ישראל*, יח, עמ' 39-21.

גבע 2003

Geva, H., 2003. Hellenistic Pottery from Areas W and X-2. In: H. Geva (editor), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem: Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2 - Final Report*. Jerusalem, pp. 113-175.

גורירימון 1996

גורירימון, ע', 1996. בתי אוצר ומרכזי מנהל - ייעודם העיקרי של מבצרי המדבר. *קתדרה* 82, עמ' 7-16.

ג'י 2020

Ji, C.H., 2020. A Late Hellenistic-Early Roman Fortress at Khirbat Mudayna as-Saliya, Central Jordan. *Palestine Exploration Quarterly* 152, pp. 207-233.

דהרי 1999

Dahari U., 1999, Adithaim Now Aditha and Betomelgezis in the Madaba Map. In: M. Piccirillo and E. Alliata (editors), *The Madaba Map Centenary (1897-1997), Traveling Through the Byzantine Umayyad Period: Proceedings of the International Conference Held in Amman, 7-9 April 1997*. Jerusalem, pp. 246-248.

דהרי ועד 2008

Dahari, U. and 'Ad, U., 2008. Shoham. In: E. Stern (editor), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, vol. 5: Supplementary Volume*. Jerusalem, pp. 2037-2039.

דיוור 1993

Dever, W.G., 1993. Gezer. In: E. Stern (editor), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 2. Jerusalem, pp. 496-506.

דנדמייב 1987

Dandamayev, M.A., 1987. Artabanus (Old Persian proper name). In: E. Yarshater (editor), *Encyclopaedia Iranica*, vol. II/6, pp. 646-647.

וורוס 2013

Vörös, G., 2013. *Machaerus I: History, Archaeology, and Architecture of the Fortified Herodian Royal Palace and City Overlooking the Dead Sea in Transjordan – Final Report of the Excavations and Surveys, 1807–2012*. Milano.

וורוס 2019

Vörös, G., 2019. *Machaerus III: The Golden Jubilee of the Archaeological Excavations – Final Report on the Herodian Citadel 1968–2018*. Jerusalem.

זילברבור ועמית 2002

זילברבור, א' ועמית, ד', 2002. מזור (אלעד), שטח P4. חדשות ארכיאולוגיות 113, עמ' 69–72.

זיסו 2004

זיסו, ב', 2004. המצודה ההלניסטית בחורבת טורה שבהרי ירושלים וזיהוי טור שמעון. קתדרה 112, עמ' 5–18.

זלינגר 2004

זלינגר, י', 2004. יישובי כוהנים בצפון חבל בנימין בתקופת הבית השני. מחקרי יהודה ושומרון יג, עמ' 57–70.

זלינגר 2008

זלינגר, י', 2008. החומות המקיפות את הר ציון. מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 3, עמ' 113–135.

מאיר וזיסו 2010

מאיר, ע' וזיסו, ב', 2010. ח'רבת ג'מג'ום בגוש עציון: יישוב מבוצר ושרידי ייצור כלי חרס מן התקופות הרומית והביזנטית – עונת החפירות 2008. מחקרי יהודה ושומרון יט, עמ' 113–124.

מאירסון 1998

Mayerson, P., 1998. Tha Sack (Cαααoc) Is the Artaba Writ Large. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, pp. 189–194.

משל 1995

משל, ז', 1995. ה'סלע' של הנבטים ומבצרי מדבר יהודה. קתדרה 75, עמ' 40–48.

נצר 1999

נצר, א', 1999. ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים.

סוקולוף 2002

Sokoloff, M., 2002. *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*. Ramat Gan.

סלרס ואחרים 1968

Sellers, O.R., Funk, R.W., McKenzie, J.L., Lapp, P. and Lapp, N., 1968. *The 1957 Excavations at Beth-Zur*. Cambridge.

ספראי 1987

ספראי, ז', 1987. מדרש ויסעו – מלחמת בני יעקב בדרום השומרון. סיני ק, עמ' תריג-תרכז.

עמית 2002

Amit, D., 2002. The Aqueduct of the Fortress of Dok (Dagon). In: D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (editors), *The Aqueducts of Israel*. Portsmouth, pp. 330–335.

עמית ואחרים 2002

Amit, D., Patrich, J. and Hirschfeld, Y. (editors), 2002. *The Aqueducts of Israel*. Portsmouth.

עמר וזיסו 2007

עמר, ז' וזיסו, ב', 2007. למשמעות הנקבים בארונות קבורה בירושלים ובסביבותיה. *ארץ-ישראל כח, עמ' 159-164*.

פורת 2002

Porath, Y., 2002. Hydraulic Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator. In: D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld (editors), *The Aqueducts of Israel*. Portsmouth, pp. 25–36.

פינקלשטיין ואחרים 1997

Finkelstein, I., Lederman, Z. and Bunimovitz, S., 1997. *Highlands of Many Cultures: The Southern Samaria Survey, The Sites*. Tel Aviv.

פישר ואיזק 1996

Fischer, M. and Isaac, B., 1996. Gazetteer. In: M. Fischer, B. Isaac and I. Roll, *Roman Roads in Judaea II: The Jaffa-Jerusalem Roads*. Oxford, pp. 113–288.

פלג-ברקת 2007

פלג-ברקת, א', 2007. העיטור האדריכלי ההרודיאני: לאור הממצאים מחפירות הר-הבית, ירושלים. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

פלג-ברקת 2015

פלג-ברקת, א', 2015. הקברים המעוטרים של ירושלים בשלהי ימי הבית השני: השפעתם על עיטורי חזיתות הקברים בשומרון וביהודה. בתוך: י' בן אריה, א' חלמיש, א' לימור, ר' רובין ור' רייך (עורכים), *חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת*. ירושלים, עמ' 73-121.

פראוסניץ 1974

Prausnitz, M.W., 1974. Notes and News: Romema (Haifa). *Israel Exploration Journal* 24, pp. 142–143.

צוק 1982

צוק, צ', 1982. סקר ארכיאולוגי במערב השומרון. ירושלים.

צפירי 1975

צפירי, י', 1975. מבצרי-המדבר של יהודה בימי בית שני. *קדמוניות* 30-31, עמ' 41-53.

צפירי 1980

צפירי, י', 1980. על מקומה של החקרה הסלבקית בירושלים. *קתדרה* 14, עמ' 17-40.

קוך ואחרים 2020

Kokh, I., Warner, D., Yannai, E., Pruitt, L.L., Cole, D. and Parker, J., 2020. Forced Resettlement and Immigration at Tel Hadid. *Biblical Archaeology Review* 46/3, pp. 28–37.

קונדר וקייטצ'נר 1882

Conder, C.R. and Kitchener, H.H., 1882. *The Survey of Western Palestine, Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology, II: Samaria*. London.

קלובר 2001–2002

Kloner, A., 2001–2002. Water Cisterns in Idumaea, Judaea and Nabatea in the Hellenistic and Early Roman Periods. *ARAM Periodical* 13–14, pp. 461–485.

קליין וזיסו 2014

קליין, א' וזיסו, ב', 2014. חורבת חשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמנתה - אחד מביצורי בכחידס. *חידושים בחקר ירושלים* 20, עמ' 141–183.

רביב 2018א

רביב, ד', 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית לאור תוצאות סקר ארכיאולוגי, כרך א: ניתוח הממצא ומסקנות היסטוריות. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, רמת גן.

רביב 2018ב

Raviv, D., 2018. The Artabba Fortress: An Unknown Hasmonean-Herodian Fortress on the Northern Border of Judaea. *Israel Exploration Journal* 68, pp. 56–76.

רביב 2019

רביב, ד', 2019. העברת שלושת המחוזות (עפרים, רמתים ולוד) משומרון ליהודה בראשית התקופה החשמונאית: שינוי דמוגרפי או אישור מצב קיים? *קתדרה* 171, עמ' 7–28.

רביב בדפוס-א

רביב, ד', בדפוס. זיהויה של רמתים: בירת טופארכיה מן התקופה החשמונאית. *מחקרי יהודה ושומרון*.

רביב בדפוס-ב

רביב, ד', בדפוס. מדרש ויסעו: מסעי מלחמה בדרום השומרון ובהר חברון בימי החשמונאים הראשונים? *ציון פו*.

רביב וזיסו 2019

Raviv, D. and Zissu, B., 2019. The Arumah Fortress (Kh. al-'Urmeh): A Fortified Site from the Second Temple Period in Eastern Samaria. *Israel Exploration Journal* 69, pp. 202–219.

רגב 2020

רגב, א', 2020. טומאה, טהרה והזוהות האתנית של יהודי ארץ-ישראל במדינת החשמונאים. *ירושלים וארץ ישראל* 13–12, עמ' 109–148.

רייך 1981

Reich, R., 1981. Archaeological Evidence of the Jewish Population of Hasmonean Gezer. *Israel Exploration Journal* 31, pp. 48–52.

רייני ונוטלי 2006

Rainey, A.F. and Notley R.S., 2006. *The Sacred Bridge: Carta's Atlas of the Biblical World*. Jerusalem.

שוורץ ושפנייר 1992

שוורץ, י' ושפנייר, י', 1992. מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים. *קתדרה* 65, עמ' 3–20.

שצמן 1991

Shatzman, I., 1991. *The Armies of the Hasmonaeans and Herod: From Hellenistic to Roman Frameworks*. Tübingen.

מקורות היסטוריים

ילקוט שמעוני

שמעון מפרנקפורט, 1805. ילקוט שמעוני. פולנאה.

מדרש ויסעו – מהדורת אלכסנדר ורן

אלכסנדר, ת' ורן, י' (מהדירים), 1972. "מדרש ויסעו" השלם. מחקרי המרכז לחקר הפולקלור ג, עמ' סז-עו.

מדרש ויסעו – מהדורת יליניק

יליניק, א' (מהדיר), 1853. מדרש ויסעו. בתוך: בית המדרש, חדר ג. לייפציג, עמ' 1-5.

מדרש ויסעו – מהדורת לויטערבך

לויטערבך, י"ב (מהדיר), 1933. מדרש ויסעו או ספר מלחמות בני יעקב. בתוך: א' אפטוביצר וז' שווארץ (עורכים), מאמרים לזכר צבי פרץ חיות. וינה, עמ' ריב-רכב.

מלחמת היהודים

יוסף בן מתתיהו, 2009. תולדות מלחמת היהודים ברומאים. ל' אולמן, י' שצמן וי' פרייס (עריכה ותרגום), ירושלים.

מקבים א

רפפורט, א' (תרגום), 2004. ספר מקבים א. ירושלים.

קדמוניות היהודים

יוסף בן מתתיהו, 1944. קדמוניות היהודים. א' שליט (עריכה ותרגום), ירושלים.

תולדות ירחמיאל

El'azar ben Asher Halevi, 1971. *The Chronicles of Jerahmeel, or The Hebrew Bible Historiale*. M. Gaster (translation), New York.

מפות

גיליון 14

Conder, C.R. and Kitchener, H.H., 1878. *Palestine Exploration Fund Map, Sheet XIV*. 1:63,360, London.

מפת לוד

יחיאל, י', 2008. מפה גיאולוגית של ישראל – לוד, גיליון III-8. 1:50,000, ירושלים.

מפת עבד

The Survey of Palestine, 1944. *Palestine, Ramle & Ramallah S.D. – 'Ābūd, Sheet 15/15*. 1:20,000, Jerusalem.

Dvir Raviv and Aharon Tavger

The Artabba Fortress (E.P. 364): The Discovery of a Hasmonean-Herodian Fortress on the Northern Border of Judea

The Artabba fortress, a site until recently unknown, is located at the summit of a high hill; its monumental remains were exposed by chance during development work carried out by residents of the nearby village of Deir Abu Mash'al. The remains included fortifications, architectural elements, five huge cisterns, ritual baths and storage pits, as well as various rock cuttings and numerous potsherds from the Hellenistic and Early Roman periods. These finds, especially the fortifications and the impressive water-supply system, are the principal features of sites in the Judean Desert and the settled areas of the country where there were fortresses from the Second Temple period. The archaeological finds, in conjunction with geographical and historical information, make it possible to date the fortress to the time from the reign of Simeon the Hasmonean to the end of Herod's reign. The discovery of the Artabba fortress sheds light on the history of settlement in northern Judea in the Second Temple period.

Keywords: Hasmonean fortresses, Simeon the Hasmonean, Judea, Herod, Herodian masonry

Dr. Dvir Raviv – Department of Land of Israel Studies and Archaeology,
Bar-Ilan University;

dvirraviv@gmail.com

Dr. Aharon Tavger – Institute of Archaeology, Tel Aviv University;
Department of Land of Israel Studies and Archaeology, Ariel University;

tavgeraa@gmail.com